

ОДИН З КОГОРТИ ЗАКАРПАТСЬКИХ «НЕЗГОДНИХ» (СТОРІНКИ З ЖИТТЯ ІВАНА ЧЕНДЕЯ)

Анотація. В статті розкрито витoki та прояви громадської й громадянської позиції Івана Чендея 1960-х рр., що стало результатом глибинних складних процесів літературно-мистецького життя в Україні й на Закарпатті попереднього десятиліття.

Ключові слова: Закарпаття, література, «незгодні», Іван Чендей.

Постановка проблеми. Тепер виведено на світ Божий багато імен, які задовго до 1945 р. возз'єднали духовно наш край з Україною, проте саме Іван Чендей перший заговорив на всю Україну про Закарпаття так, що нас почули. Це знакова постать не тільки для Закарпаття, адже він «досяг такого рівня естетичного мислення, що робить честь усьому українському письменству, спромігся на справді помітний і якісний внесок у розвиток вітчизняної літератури, що цікавитиме перебірливого читача поза часом» [3, 832–850]. Коли шукати в нашій літературі паралель Іванові Чендею – то це насамперед Олесь Гончар з його болючим розвитком від «Прапороносців» (1946–1948) до «Собору» (1968). Йде десятий рік, як немає письменника Івана Чендея (1922–2005). Це можливо і надто малий час, аби оцінювати його творчу постать з історичної відстані. Проте, з огляду на те, що історія в цілому та українського письменства, зокрема, за останні роки змінили свою парадигму, багатий і широкий спектр наукових методологій дає можливість по-новому прочитати й оцінити національну духовну спадщину, допоможе внести (чи не внести) суттєві корективи у той образ митця, що склався у читача ще за його життя.

Аналіз останніх досліджень. Питання одержавлення й «радянзації» літературного життя Закарпатської України упродовж перших 15 років перебування у складі УРСР/СРСР [4; 8], характеристика здобутків закарпатських літераторів другої половини двадцятого століття [1–3; 9], індивідуальних особливостей творчого шляху окремих видатних митців в контексті цих процесів в краї [5–7] вже стали предметом наукових досліджень.

Метою нашої наукової студії є з'ясування витоків та проявів громадської й громадянської позиції Івана Чендея 1960-х рр., що дає підстави віднести його до когорти «незгодних»-закарпатців.

Виклад основного матеріалу. Іван Михайлович Чендей прожив велике життя (84 роки), отож і зазнав усього, що й більшість наших краян за цей час на історичній дорозі. Двадцятье століття, що припало на долю письменника, було, мабуть, найжорстокішим, з усіх століть, пережитих людством. Чи не найбільше дісталось закарпатській інтелігенції, адже влада мала щодо неї свої «плани», а головне – шляхи їх реалізації. Проте ці бажання не завжди співпадали з громадянською позицією, що і стало ґрунтом для появи «незгодних».

Народився Іван Чендей 20 травня 1922 р. в с. Дубове на Тячівщині в багатодітній селянській родині. То були тяжкі повоєнні роки, та масариківська Чехословаччина, в яку увійшло на той час Закарпаття, бурхливо розвивалося, набувала слави острова добробуту в Європі. Однак добробут так і не дійшов до колоніальної Верховини – тут доводилося, як і сьогодні, не жити, а виживати. Батько майбутнього письменника був людиною суворою, але послідовною у своєму ставленні до людей. Своїх дітей тримав у дисципліні, змалку привчаючи їх до важкої праці, та, збагнувши у своєму синові Іванові непоборний потяг до знань, батько не обмежив його сільською школою і відпустив навчатися до Хуста в гімназію, хоч це було й дуже обтяжливо для родини.

Першим літературним учителем Івана Чендея була народна творчість – казка, легенда, пісня-коломийка, різдвяні вертепи з колядками-лицедіями, народні весняні забави, похоронні голосіння, ворожіння й заклинання, верховинські весілля... Їх він чув в батьківському домі, вичитував у журналі «Наш рідний край». Все це збагачувало уяву, захоплювало, вражало. Надалі його літературні уподобання формувалися вже в стінах Хустської гімназії (1935–1944 рр.), насамперед під впливом Петра Лінтур (визнаний лише зараз видатний фольклорист) [6; 8]. На гімназичні роки Івана Чендея припали жорстокі випробування в житті краю. Починав учитися майбутній письменник у гімназії за демократичної Чехословаччини, та в 1939 р. гортіївська Угорщина окупувала Закарпаття, і до матеріальної скрути додалися ідеологічні утиски. Та все ж у 1941 р. гімназисти (за активної участі

П. Лінтура) видають літературний альманах «Будет день», де надруковано (звичайно, російською мовою) і літературні спроби Івана Чендея. Пізніше він став співавтором альманаху, друкувався також у російськомовних газетах. Чітка слов'янська орієнтація приводить молодого письменника в 1944 р. на з'їзд Народних комітетів Закарпаття, що проголосив возз'єднання з Радянською Україною.

Для соціального зростання біографія Івана Чендея була бездоганна, тож він потрапляє на роботу в головну газету краю «Закарпатська правда» (1945). Одночасно навчається на філологічному факультеті Ужгородського державного університету. І робота, і навчання укріпили його в освоєнні української літературної мови, і то настільки, що згодом найавторитетніші словники ілюструватимуть уривки з його творів як літературну норму.

Надалі доля вивела Івана Чендея на керівну посаду в Закарпатську філію Спілки письменників України. 5 жовтня 1954 р. рішенням бюро обкому КП України було ухвалено: «Затвердити тов. Чендея Івана Михайловича відповідальним секретарем обласного відділення Спілки радянських письменників України, звільнивши його від посади завідуючого відділом літератури і мистецтва редакції обласної газети «Закарпатська правда» [14, 194]. На III з'їзді СРПУ (жовтень 1954 р.) Іван Чендей представляв закарпатську письменницьку спільноту вже в якості її керівника. Будучи відповідальним секретарем Закарпатської організації спілки письменників України Іван Чендей не раз перепиняв дорогу в ряди письменницької всіляким білітературним пройдисвітам, водночас допомагаючи багатьом письменникам старшого покоління вписатися виданнями творів у новий літературний процес, опікував чимало фольклорних видань. І під це недоброзичливці підводили ідейну платформу, звинувачуючи його у місництві.

Неодмінним обов'язком керівників письменницької організації республіки та її обласних філій було брати участь у численних засіданнях компартійних зібрань та партійно-радянських «активів» різного представницького рівня. Саме в дусі кон'юнктурних вимог московського керівництва, доведених до республіканських та обласних «низів», відповідальний секретар Закарпатського відділення СПУ виступав на зборах Закарпатського обласного й Ужгородського міського партійного активу 10 грудня 1957 р. Промова І. Чендея не належала до літературного жанру, а була, вірогідніше, олітературеною версією казенної пропагандистської риторики: «Трудящі нашої області схвалили прийняті Народою робітничих і комуністичних партій в Москві Декларацію і Маніфест миру. Ці важливі історичні документи палко схвалюють і письменники Закарпаття» [14, 194].

З нагоди чергової офіційної пропагандистської кампанії – 40-річчя створення Комуністичної партії України – відповідальний секретар Закарпатського відділення СПУ І. Чендей 10 червня 1958 р. інформував кийвське керівництво Спілки про заходи літераторів області до цієї «знаменної» дати: «виступи письменників перед лісорубами, читачами бібліотек; виступи літераторів... в Ужгородському дитячому будинку, в обласному палаці піонерів». До ювілею КПУ штучно прив'язувався й вихід друком нових книжок закарпатських літераторів [15, 30]. Тодішні твори письменника також цілком вписуються в постулати соціалістичного реалізму, які так тяжко давалися письменникам старшого покоління. Перша книжка новел «Чайки летять на Схід» стала явищем у новій закарпатській прозі. В рамках соцреалізму помістилися і твори збірки «Вітер з полонин» (1958), повість «Терен» (1958) – про минуле Закарпаття можна було писати просто реалістично, а виходило соцреалістично.

Втім, саме Іван Чендей чи не першим серед літераторів області продемонстрував не казенний, а непідробний інтерес до справ реального громадського й суспільного значення, проблем, які турбували усіх мешканців Закарпаття. В Закарпатті першого п'ятнадцятиріччя радянської адміністрації особливо болючою була тема «людина і ліс» (ширше – «людина і природа»). У цей період в області вирубували утричі більше лісу від науково обґрунтованих експлуатаційних норм, що негативно позначилося на екологічній ситуації в усьому Карпатському регіоні, порушило водний баланс.

Іван Чендей одним з перших відгукнувся на цей виклик часу у статті в республіканській «Літературній газеті» 1957 р. [13]. Подальший розвиток ця ж тема дістала у виступі письменника на VII Закарпатській обласній партійній конференції (11–12 січня 1958 р.). Промовляючи у вузькому колі партійно-радянської номенклатури області, І. Чендей був відвертішим й водночас жорсткішим стосовно хижацьких методів лісорозробок у Закарпатті й конкретних реалізаторів цієї політики на Закарпатті [16, 176].

Очевидно, занадто відверта й наполеглива громадянська позиція Івана Чендея, яку він мав можливість оприлюднювати завдяки своєму номенклатурному статусу керівника обласної письменницької спільноти Закарпаття почала непокоїти владу, яка обрала традиційний у таких випадках шлях – усунення з посади внаслідок виявлених «недоліків» й «прорахунків» у роботі (про долю попередників на цій посаді мова йшла в попередніх наших публікаціях) [5; 8].

На початку січня 1959 р. відбулися звітно-виборні збори Закарпатської філії Спілки письменників України за участю члена президії СПУ В. Собка й завідувача відділу пропаганди і агітації Закарпатського обкому КПУ В. І. Белоусова. Учасники зборів укотре критикували «хибні погляди літературознавця П. Лінтура, яких він припустився, аналізуючи громадську діяльність письменників XIX ст.» Втім, критичні закиди були висловлені й на адресу відповідального секретаря філії СПУ І. Чендея. Київський гість В. Собко у своїй промові наголосив, що питання партійності, сучасності літератури, активної боротьби з ревізіонізмом, питання творчої майстерності повинні бути у центрі уваги кожного літератора. Відповідальним секретарем філії замість І. Чендея було обрано В. Ладижця [10].

Іван Чендей уже зрілим майстром наважився поїхати на стаціонарні Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. О. Горького в Москві (1960–1962 рр.). В імперській столиці тоді буяла післясталінська весна, і таланти з усіх республік тут знаходили одностайців, що не вірили в комунізм, але вірили в гуманні можливості соціалізму, який пізніше назвуть соціалізмом з людським обличчям. Нові знайомства розширили творчі обрії письменника. У 1964 р. він разом із геніальним режисером С. Параджановим створює сценарій фільму «Гіні забутих предків» (за однойменною повістю М. Коцюбинського). Фільм здобув всесвітню славу, зокрема, на фестивалі в Аргентині був удостоєний другої премії «Південний хрест» [12].

У 1965 р. виходить друком роман Івана Чендея «Птахи полишають гніздо» – переломний твір у долі письменника. Твір про те, що тоді почалося, а довершується нині: про втрату горянами споконвічних зв'язків зі своєю природою, про руйнівні для душі наслідки цивілізації, спрямованої на захоплення споживацьких людських інстинктів. Роман дістав тоді різку оцінку місцевих і не тільки місцевих ревнителів соцреалізму з кандидатським світорозумінням. Їм не до снаги було зрозуміти, що письменник випередив своїм твором майбутній потужний літературний пласт у радянській літературі, що виявилось згодом у творчості Айтматова, Астаф'єва, Белова, Распутіна, Шукшина та багатьох інших письменників, котрі з об'їждженої траси звернули на пішник і пронизали броньовану сучасність болем одвічного сина землі. У всесоюзних та республіканських часописах віддали належне романові Г. Карабельников, М. Ільницький, молодий тоді ще В. Фединишенець. Письменник уже тоді передбачив трагедію нинішньої України, що втрачає саму свою національну сутність, віддавши на знищення свою наймогутнішу генетичну силу – селянина.

З роману «Птахи полишають гніздо» почалися в Івана Чендея непорозуміння з комуністичною владою. Потім була збірка оповідань «Березневий сніг» (1968 р.), де критично змальовані комуністичні реалії післявоєнного Закарпаття; повість «Іван» про служителя релігійного культу, який ідейно перемагає ревнителя земного раю і – влада організувала справжню облаву на письменника, вдавшись до випробуваного способу масового осуду. Оскільки Іван Чендей не розкався в написаному, його виключають з компартії, що означало великі проблеми із друкуванням творів. Заново повість «Іван» побачила світ аж у 1994 р. (книга «Калина під снігом») [11]. У доробку Івана Чендея також повісті «Житіє Антона Кукурічки» (1988 р.), «Далеке плавання» (1989 р.), роман «Скрип колиски» (1989 р.). До двотомника творів І. Чендея, виданого у 1982 р., увійшло все написане письменником із 1942 р. До 80-ліття митця двотомник видано знову, але мізерним накладом – нині українська книжка опинилася на маргіналії суспільного життя. Кращі його твори перекладені російською мовою. І сам він активно перекладав з угорської – оповідання Жігмонда Моріца, повість і роман Мора Йокаї.

В часи горбачовської перебудови Івану Чендею хотіли повернути партквиток, але він не схотів, адже, хоча був уже в поважних літах, активно діяв у Народному русі. Українську незалежність сприйняв як заслужену нагороду за довгі десятиліття боротьби із безплідною системою насильства над душею.

Висновки. Хрущовська «відлига» й пов'язана з нею обмежена лібералізація радянського режиму надала потужний імпульс літературно-мистецькій творчості у республіці й зокрема на Закарпатті. Позначилося це не лише на літературній творчості закарпатських письменників, а й на їхньому активнішому включенні до суспільно-політичного й культурного життя республіки. Яскравим прикладом активної громадянської позиції стала

творчість й суспільна діяльність керівника (1954–1959 рр.) Закарпатського відділення СПУ І. Чендея. У центрі його уваги перебували гостро актуальні й загальноцивілізаційні проблеми збереження історико-культурної спадщини, взаємин людини й природи, збереження довкілля (зокрема, лісових й водних багатств Карпат) й виховання людини-громадянина (не обов'язково «будівника комунізму»). Своєрідність творчої індивідуальності письменника полягає у пильній увазі до найвищих категорій людської моральності, що передбачає загострену правдивість художнього відображення.

Одним з перших в українській прозі другої половини 1950 – 1960-х рр. він художньо переконливо розкрив внутрішній зміст єдності людини з духовним материком власного народу, його моральними цінностями, набутими упродовж віків, проводячи ідею добротворення, високого призначення людського буття на землі. Упродовж 1960-х рр. І. Чендей належав до когорти «незгодних», тобто вітчизняних інтелектуалів, які сподівалися на реформування радянської системи. Виразна громадська й громадянська позиція Івана Чендея 1960-х рр. була, на нашу думку, результатом глибинних складних процесів літературно-мистецького життя в Україні й на Закарпатті попереднього десятиліття.

Список використаної літератури

1. Дончик В. Г. Доля української літератури – доля України : Монологи й полілоги / В. Г. Дончик. – К. : Грамота, 2011. – 640 с.
2. Жулинський М. Нація. Культура. Література: національно-культурні міфи та ідейно-естетичні пошуки української літератури / М. Жулинський. – К. : «Наукова думка», 2010. – 560 с.
3. Жулинський М. Українська література: творці і твори : учням, абітурієнтам, студентам, учителям / М. Жулинський. – К. : Либідь, 2011. – 1152 с., ілюстр.
4. Капітан Л. І. Літературне життя Закарпаття 1945 – 1950-х років: від творчої свободи до концепції «інженерів людських душ» / Л. І. Капітан. – К. : ПП «Фоліант», 2011. – 140 с.
5. Капітан Л. І. Андрій Патрус-Карпатський: доля літератора і людини / Л. І. Капітан // Чорноморський літопис : Науковий журнал. – Миколаїв, 2012. – Вип. 6. – С. 63–70.
6. Рубльов О. С. Сторінки біографії П. Лінтура у контексті етнокультурних процесів на Закарпатті 1940 – 1950-х років / О. С. Рубльов, Л. І. Капітан // Гілея: науковий вісник. – К., 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 91–97.
7. Капітан Л. І. «Я завжди був чесним патріотом свого народу...»: Федір Потушняк / Л. І. Капітан // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини : зб. наук. праць. – Чернівці, 2012. – Вип. 607–609. – С. 104–111.
8. Капітан Л. І. Закарпатська філія Спілки радянських письменників України: творча лабораторія чи інструмент «радянзації» / Л. І. Капітан // Гуманітарний вісник. Серія: Історичні науки : всеукр. зб. наук. праць. – Черкаси, 2014. – Чис. 21. – Вип. 5, ч. 2. – С. 31–45.
9. Нариси історії Закарпаття. – Ужгород : Госпрозрахунковий РВВ управління у справах преси та інформації, 2003. – Т. III. (1946–1991) / редкол.: І. М. Різак (голова), М. М. Болдижар (кер. авт. кол.) [та ін.]. – 648 с.
10. Панченко В. Збори літераторів Закарпаття : [Звітно-виборчі збори Закарпатської філії СПУ] / В. Панченко // Літературна газета. – 1959. – 16 січ., № 4 (1517). – С. 4.
11. Рух Опору в Україні: 1960–1990 : енциклопедичний довідник / [О. Зінкевич, Г. Панчук, О. Голуб, О. Обергас, М. Трущенко]. – К., 2010. – С. 702–703.
12. 100 фільмів українського кіно : Анот. каталог за проектом ЮНЕСКО «Нац. кінематогр. спадщина» / упоряд.: Р. Беляєва, Р. Прокопенко. – К., 1996. – С. 62.
13. Чендей І. Ще раз про закарпатські ліси / І. Чендей // Літературна газета. – 1957. – 26 квіт., № 33. – С. 1.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 52, спр. 4935, арк. 194.
15. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 590, оп. 1, спр. 326, арк. 30.
16. ЦДАМЛМ України, ф. 1, оп. 53, спр. 891, арк. 176.

Одержано редакцією 11.02.2015

Прийнято до публікації 13.02.2015

Аннотація. *Капітан Л.І. Один из когорты закарпатских «несогласных» (страницы из жизни Ивана Чендея).* В статье раскрыты истоки и проявления общественной и гражданской позиции Ивана Чендея 1960-х гг., что стало результатом глубинных сложных процессов литературно – художественной жизни в Украине и на Закарпатье предыдущего десятилетия.

Ключевые слова: *Закарпатье, литература, «несогласные», Иван Чендей.*

Summary. *Captain L.I. One of the cohort of Transcarpathian «dissenters» (pages from the life of Ivan Chendeya).* Khrushchev's «vidluha» and the related limited liberalization of the Soviet regime gave a powerful impetus to the literary and artistic creation in the country and in particular in Transcarpathia. It is also affected on the literary work of Transcarpathian writers, and on their more active

inclusion in the socio-political and cultural life of the republic. A striking example of active civic position was the work and social activity of manager (1954–1959) Transcarpathian branch of the Socialist Party I. Chendeya. In the centre of his attention were acutely urgent and general civilizational problems of preservation of historical and cultural heritage, the relationship between man and nature, preservation of the environment. One of the first in Ukrainian prose in the second half of 1950 – 1960-ies Ivan Chengdu artistically convincingly revealed the inner meaning of the unity of man with spiritual continent of its own people, its moral values, acquired over centuries, the idea of spending do good, high purpose of human existence on earth. During the 1960s. I. Chengdu belonged to the cohort of «dissenters», namely domestic intellectuals, who hoped to reform the Soviet system. His expressive social and citizenship 1960s. was the result of underlying, complex processes literary and artistic life in Ukraine and in Transcarpathia previous decade.

Key words: *Transcarpathia, literature, «disagree», John Chengdu.*

УДК 94(477)«19»:37(09)

М. А. Заплетнюк

ВПЛИВ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ НА РОЗВИТОК ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА УКРАЇНИ В 1990-х рр.

Анотація. *На основі аналізу особливостей реформування системи освіти України визначено характер впливу цього процесу на розвиток громадянського суспільства в Україні. У цьому контексті висвітлено формування громадянської ідентичності в Україні з окресленням характеру українізації освітянських закладів.*

Ключові слова: *громадянське суспільство, політична участь, політичне функціонування, реформування системи освіти, вища школа, українізація.*

Постановка проблеми. В основі ідеї громадянського суспільства лежить проблема відносин людини з політичною владою, суспільства з державою. Досить часто громадянське суспільство і держава протиставляються одне одному, визначається, що громадянське суспільство покликане контролювати державні органи. Але в українських реаліях інтереси держави та громадянського суспільства у окремих питаннях збігалися. Для розбудови потужної держави однією з умов виступало формування громадянської ідентичності. Активна позиція громадян сприяла поширенню політичної участі в рамках партисипатарної концепції демократії. У той же час патерналістські традиції в українському суспільстві, його досить високий рівень етатизації, успадкований від радянських часів, обтяження радянською ідентичністю (особливо у східноукраїнських регіонах) сприяли реалізації елітарної концепції демократії, яка передбачала досягнення цілей політичних еліт за рахунок масштабного застосування мобілізаційних та маніпулятивних політичних технологій, які стояли на заваді забезпеченню ефективного контролю громадян за діяльністю владних структур. Однак необхідність розбудови державності вимагала заходів, спрямованих на формування політичної свідомості населення, орієнтованої на українські (у розумінні української політичної нації) цінності. З відновленням Української державності перед суспільством постало нагальне завдання реформування системи освіти з метою приведення її у відповідність до вимог державного будівництва. У той же час громадяни України після відновлення Української державності опинилися у пошуках власної ідентичності в новій державі, нових взаємозв'язках з державою, в умовах складання нових цінностей і духовних орієнтирів, у процесі формування громадянського суспільства і змушені були відстоювати свою культурну, мовну, релігійну і створювати громадянську ідентичність [16, 16–17].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових дослідженнях вітчизняних вчених процес розбудови громадянського суспільства, проведення політичних та економічних реформ нерідко висвітлювався у тісному зв'язку з аналізом певних аспектів реорганізації системи вищої освіти [7; 19]. Нормативні основи реформування вищої школи, а також місце, роль освіти та науки в період розбудови громадянського суспільства і розвитку ринкових відносин в Україні певною мірою розкриті авторами колективної праці «Концептуальні засади демократизації та реформування освіти в Україні» [10]. Проблемі соціальної значущості освіти, державній освітній політиці присвячено дослідження Б. Данилишина, В. Дзола, Ю. Терещенка, В. Ніколаєва [4; 5; 22]. Варто відзначити дослідження В. Огнев'юка «Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку», де відзна-